

Pregledni znanstveni članek Review scientific paper (1.02)
Besedilo prejeto Received: 11. 10. 2022; Sprejeto Accepted: 22. 11. 2022
UDK UDC: 271:27-282; 2-23-282
DOI: 10.34291/Edinost/77/02/Bogataj2
© 2022 Bogataj CC BY 4.0

Jan Dominik Bogataj

O novem slovenskem prevodu Božje liturgije

*On the New Slovenian Translation
of the Divine Liturgy*

Izvleček: Prispevek kritično predstavlja novi slovenski prevod Božje liturgije, in sicer Janeza Zlatoustega in Bazilija Velikega, ki je sicer že tretji v skoraj sto letih, vendar prvi, ki je bil opravljen po predlogi rutenske recenzije (cerkvenoslovanski jezik), in predvsem prvi, ki je bil uradno potrjen s strani Rima. Avtor najprej predstavi zgodovinski in liturgični kontekst glede nastanka, prvih slovanskih prevodov, zgradbe in načina obhajanja Božje liturgije, nakar poda tudi nekaj teoretskih usmeritev glede sodobnega prevajanja (vzhodnih) liturgičnih besedil. Na koncu so razložene še okoliščine nastanka tega novega prevoda, pri čemer so predstavljena tudi določena konkretna prevajalska vprašanja in razlogi njihovih rešitev.

Ključne besede: prevajalski pristopi, liturgična besedila, vzhodno bogoslužje, Janez Zlatousti, Janez Krizostom, Bazilij Veliki, cerkvena slovanščina

Abstract: *This paper critically presents the new Slovenian translation of the Divine Liturgy by John Chrysostom and Basil the Great, which is the third in almost a hundred years, but the first to be made according to the Ruthenian Review (Old Church Slavonic) and above all, the first to be officially approved by Rome. Firstly, the article presents the historical and liturgical context of the origin, the first Slavonic translations, the structure and the celebration of the Divine Liturgy, and then gives some theoretical orientations on the modern translation of (Eastern) liturgical texts. Finally, the circumstances in which this new translation was made are explained, and some concrete translation issues and the reasons for their solution are presented.*

Keywords: *translation approaches, liturgical texts, Eastern liturgy, John Chrysostom, Basil the Great, Old Church Slavonic*

Uvod

Če je Izidor Seviljski (in z njim predhodna in nadaljnja zahodna tradicija) priznaval, da obstajajo trije sveti jeziki – »Tres sunt autem linguae sacrae: Hebraea, Graeca, Latina, / quae toto orbe maxime excellunt«

(*Ethymologiae* 9) – v vzhodnem krščanstvu tovrstnega ekskluzivizma glede bogoslužnega jezika ni bilo.¹ Že veliki misijonarski podvig svetih solunskih bratov Cirila in Metoda, ki sta Slovanom zagotovila besede Svetega pisma in drugih cerkvenih besedil v njihovem jeziku, nakazuje odprtost vzhodnega krščanskega izročila do prevajanja bibličnih in tudi liturgičnih besedil v narodom razumljive jezike.

Ta razprava najprej podaja okvirno predstavitev t. i. Božje liturgije Janeza Zlatoustega in Bazilija Velikega, torej dveh najpogosteje uporabljenih liturgičnih obredov vzhodnega (bizantinskega) krščanstva. V nadaljevanju se posveča kritičnemu premisleku o teoretskih izhodiščih glede prevajanja (vzhodnih) liturgičnih besedil, kar nato uvede v podrobno predstavitev dosedanjih dveh (1933 in 1965) in novega (2022) slovenskega prevoda Božje liturgije. Pri tem je predstavljeno ozadje nastanka tega novega prevoda, podane pa so tudi nekatere konkretne prevajalske in izdajateljske dileme ter njihove rešitve.

1 Božja liturgija

V najstarejšem ohranjenem vzhodnoslovanskem zgodovinskem besedilu, v *Pripovedi o minulih letih* (*Nestorjevi kroniki*), ki je nastala na začetku 12. stoletja, beremo o tem, kako je leta 6495 (987 po Kr.) kijevski knez Vladimir sprejel pravoslavje po t. i. preizkusu ver. Njegovi odposlanci so primerjali obredje bolgarskih muslimanov, nemških katolikov in pravoslavnih iz Bizanca: navdušeni nad veličastnostjo grške patriarhalne liturgije v Konstantinoplu, so knezu in njegovemu plemstvu predlagali, naj sprejmejo »grško vero«, kar je v naslednjih stoletjih odločilno vplivalo na velik del slovanskega prebivalstva. (Glaser 2015; Malmenvall 2015)

Jezusovo naročilo, dano apostolom v noči, ko je bil izdan, glede obhajanja zahvaljevanja in blagoslavljanja kruha in vina »v njegov spomin« (Lk 22,19-20) se je že v zgodnjekrščanskih skupnostih izražalo skozi različne bogoslužne oblike, ki nosijo tudi različna imena (skrivnost, daritev,

1 Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Vrednote v judovsko-krščanskih virih in tradiciji ter možnosti dialoga* (P6-0262), ki ga je finančno podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

maša, liturgija). Bizantinsko liturgično izročilo se je kot izraz Cerkve v Konstantinoplu, »Novem Rimu«, razvijalo od konca 4. stoletja naprej na podlagi vpliva jeruzalemske katedralne in meniške liturgije, sedanjo obliko pa je prejelo v drugi polovici 16. stoletja skupaj z razvojem tiska. Za sveto mašo po rimskem obredu je bizantinski obred druga najbolj razširjena oblika krščanskega obhajanja evharistije.²

Naziv »Božja liturgija« poudarja vidik *služenja* – gr. beseda *leitourgía*, javna služba, opravilo – ki ga Bog izvaja v odnosu do svojega ljudstva, zato gre v resnici v prvi vrsti za *bogoslužje*, za uslugo, ki jo Bog namenja nam.

Božja liturgija se lahko glede na predpisane čase obhaja v dveh oblikah, ki se pri svojih molitvenih obrazcih sklicujeta na dve ključni osebnosti grškega krščanstva prvih stoletij: sv. Janeza Zlatoustega (oz. Krizostoma, † 407) in sv. Bazilija Velikega († 379). Različica molitev je bila dokončno določena v Konstantinoplu okrog 9. stoletja, medtem ko rubrike izhajajo iz tradicije meniške »svete gore« Atos: redigirane so bile v letih 1342–1345, v cerkveno slovanščino pa jih je prevedel kijevski metropolit Ciprijan († 1406).³

Danes so v rabi tri različice ali recenzije bizantinsko-slovanskega obreda: 1. moskovska recenzija (*volgata*); 2. rutenska recenzija (*ruthena*); 3. recenzija t. i. *staroobredcev*, ki sledijo različici liturgije pred reformo leta 1667. Križevska (grškokatoliška) eparhija uporablja drugo, t. i. rutensko recenzijo (*editio/recensio ruthena*). Gre za bogoslužne knjige, ki jih je Kongregacija za vzhodne Cerkve v Rimu izdajala v cerkveni slovanščini v letih 1950–1973 na prošnjo ukrajinskih, rusinskih, slovaških, madžarskih in hrvaških grškokatoliških škofov (torej kristjanov slovanskih dežel, ki so ostali zunaj carske Rusije in postali grkokatoliki), da bi obrede očistile latinskih vplivov. Pri tem so se pripravljavci opirali na vse razpoložljive rokopise, tako tiste pred časom moskovskega patriarha Nikona kakor tudi tiste po njem. Kadar so se

-
- 2 Za nekaj temeljnih prikazov v tem poglavju se nanašam na uvod Stefana Parentija v knjižici *Divina liturgia di S. Giovanni Crisostomo e di S. Basilio il Grande: rito bizantino-slavo di recensione volgata* (2016). Kot splošen uvod je zanimiva tudi knjiga pokojnega križevskega grškokatoliškega duhovnika ter dolgoletnega profesorja in dekana na zagrebškem KBF-ju dr. Juraja Pavića († 1963) *Liturgika grško-slavenskog obreda*, ki je v hrvaščini posthumno izšla leta 2019. Delo je pomembno tudi zato, ker opisuje nekatere bogoslužne posebnosti, ki so v navadi v križevski eparhiji.
- 3 Za strnjen pregled zgodovine slovanskega bogoslužja, tudi na Slovenskem, gl. Grivec 1919, 105–109.

prednikonska besedila ujemala, so jih upoštevali, kadar se niso, je prevladala nikonska raba, zato se v nekaterih primerih rutenska praksa ujema s starim obredom, v drugih pa z nikonskim. Na splošno velja, da je tam, kjer se rutenska raba razlikuje od nikonske, rutenska raba starodavnejša, vendar je treba vedeti, da je sam stari obred sprejel nekatere reforme pred patriarhom Nikonom, zato ne odraža vedno starodavnejše rabe kot take. Na nekatere razlike je vplival tudi pritisk poljskih klerikov in vernikov, kar se je odrazilo v rutenski sinodi v Zamošču leta 1720, ko so bile uvedene nekatere liturgične novosti z namenom, da bi se tudi v dogmatskem vidiku približali katoličanom. Razlike med moskovsko in rutensko recenzijo so majhne: kar zadeva liturgijo, se v rutenski različici ob nedeljah pojejo pashalne antifone, gorečna jektenija ima manj prošenj, prošnje ob velikem vhodu imajo drugačno obliko, pri veroizpovedi se lahko doda *Filique (i ot Syna)*, prosi se za papeža, pri epiklezi se ne izgovarjajo troparji, pri spuščanju kruha v kelih ni posebnih molitev, kraljeva vrata so odprta med liturgijo, prav tako pa ni ohranjenih rubrik glede zapiranja zastora.

Božja liturgija se lahko obhaja vsak dan v letu, razen med ponedeljkom in petkom velikega tedna, ko je predpisana t. i. liturgija predposvečenih darov, ki je sestavljena iz dnevnih večernic in obreda obhajila z darovi, ki so bili posvečeni preteklo nedeljo. Ob velikih bdenjih med liturgičnim letom (24. december, 5. januar, veliki četrtek, velikonočno bdenje; tudi na praznik Marijinega oznanjenja, 25. marca) se pred liturgijo obhajajo večernice. Ob teh štirih velikih bdenjih, na postne nedelje in na 1. januar (praznik svetnika) se obhaja liturgija sv. Bazilija.

1.1 Zgradba Božje liturgije

Zgradbo Božje liturgije sestavljajo trije osrednji deli: 1. obred priprave darov, t. i. *proskomidija*; 2. bogoslužje Božje besede; 3. evharistično bogoslužje.

1. Pripravo darov opravi duhovnik skupaj z diakonom malodane zasebno, s tihim glasom. Slikovit simbolizem, s katerim se pripravi koščke kruha in vino za evharistijo bogoslužje, opisuje Kristusovo darovanje na veliki petek. Uporabljajo se majhni okrogli kvašeni kosi kruha (t. i. *prosfora*), ki jih darujejo verniki sami, in rdeče vino, ki je, če je le mogoče, sladko.

2. Bogoslužje Božje besede se po blagoslovu začne z dolgim nizom molitev v litanjski obliki (t. i. *jektenija*), ki jih poje diakon. Nato sledi petje treh antifon, ki so glede na liturgični čas izbrane iz besedil psalmov; v nedeljo se namesto tretje psalmske antifone pojejo blagri iz Matejevega evangelija. Med petjem tretje antifone se začne sprevod z evangelijem, ki ga danes imenujemo *mali vhod*, v preteklosti pa je predstavljal skupen vstop posvečenih služabnikov in ljudstva v cerkev. Vhod poteka z evangeliarjem najprej okrog oltarja v nasprotni smeri urnega kazalca, ven skozi severna (leva) vrata do sredine cerkve, nato pa skozi sveta (osrednja, t. i. kraljeva) vrata nazaj v svetišče. Mali vhod simbolizira Kristusovo učlovečenje in krst v Jordanu. Spremlja ga petje *troparjev*, himničnih odpevov vhodne antifone, ki so povezani s praznikom ali spominom dnevnega svetnika. Troparjem sledi petje Trikrat svetega speva (*trishagion*), ki je bil sprva vhodna pesem za spokorne dni. Celotno obredje in petje želi pripraviti ljudstvo na poslušanje Božje besede in vzbuja razpoloženje poslušanja.

Ko se sprevod namesti v svetišče, bralec prebere kratek odpev iz psalmov (*prokimen*) in dnevno berilo, ki mu sledi petje aleluje in evangelija. Temu sledi še prošnja jektenija za katehumene in vernike, ki jo spremljajo tihe duhovnikove molitve.

3. Evharistično bogoslužje se začne s Kerubsko pesmijo, ki zbrane na liričen način vpelje v razumevanje tega, kar se zgodi v tem delu liturgije. Med petjem poteka drugi sprevod, *veliki vhod*, v katerem duhovniki nosijo svete darove od pripravljalne mizice do oltarja: najprej ven skozi severna vrata do sredine cerkve, nato pa vstopijo v svetišče skozi sveta vrata. Vmes duhovniki molijo posebne prošnje in komemoracije, kar je bilo uvedeno šele v 14. stoletju, na koncu pa s kelihom blagoslovijo ljudstvo. Veliki vhod simbolizira Kristusov zmagoslavni vstop v Jeruzalem na cvetno nedeljo. Ko se darovi položijo na oltar, sledi jektenija, pozdrav miru in izpoved vere. Vsi ti obredi ponazarjajo snovno in duhovno pripravo na evharistično darovanje.

Sledita kratek dialog med duhovnikom in ljudstvom ter anafora, ki se zaključi z angelskim spevom (Svet) in še eno molitvijo, ki omenja Kristusovo odrešilno delovanje. Vse to privede do posvetilnih besed oz. do Kristusovih besed postavitve svete evharistije. Temu sledita spominjanje odrešenja s strani Cerkve in epikleza, klicanje k Očetu, da pošlje Svetega Duha in po

njem pretvori kruh in vino v odrešilno hrano in pijačo. Sklop zaključita spomin na pokojne in prošnja za žive. Pred obhajilom poteka še ena diakonova jektenija, skupna molitev očenaša, blagoslovna molitev in slovesno povzdigovanje. Sveta evharistija se vedno deli pod obema podobama. Liturgija se sklene z zahvalno molitvijo in različnimi oblikami blagoslova. Ob koncu se razdeli še *antidor*, neposvečen blagoslovljeni kruh, ki se zaužije takoj ali pa se odnese bolnim, ki so odsotni.

1.2 Bogoslužni prostor, oblačila in navodila glede obhajanja

Bogoslužni prostor je v bizantinski tradiciji sestavljen iz treh delov: narteks oz. zunanje preddverje, ladja in svetišče (prezbiterij), ki je od ladje ločen z ikonostasom. Ta je okrašen z ikonami in ima tri vrata: severna (leva), sveta (osrednja, t. i. kraljeva) in južna (desna). V svetišču je kvadraten oltar, na katerem se nahaja *antimins* (okrašen prt z všitimi relikvijami), evangelijar in *artofor* (tabernakelj, shramba za evharistijo). Na sredini za oltarjem je nameščen sedmerokraki svečnik, na desni križ in na levi ikona Bogorodice. Zadaj, v vbočini apside, je nameščen škofovski sedež skupaj s sedeži za duhovnike (*syntronon*). Levo od oltarja se nahaja mizica za pripravo darov (*proteza*, *proskomidikon*), na njej pa vse potrebno posodje: *diskos* (kovinski krožnik na stojalu, na katerega se položi kruh), kruh, sulica (liturgični nož za rezanje kruha) in žlička za obhajanje. Diskos in kelih se pokrijeta s pokrivalom iz blaga, medtem ko se večje pokrivalo iz blaga, pregrinjalo (*aer*, *vozduh*), uporablja pri velikem vhodu, ko si ga diakon ali duhovnik ogrne čez ramena, in pri izpovedi vere, ko služitelj z njim veje nad darovi v znak prihoda Svetega Duha. Za bizantinsko liturgično tradicijo je značilna tudi uporaba vroče vode (*zeon*, *teplota*), ki se vlije v kelih pred obhajilom, ponazarja pa dejstvo, da gre pri evharistični krvi za kri živega človeka.

Liturgičnim oblačilom je v bizantinski tradiciji posvečena posebna pozornost. Duhovnik najprej obleče *stihar* (belo oz. barvno tuniko), nato *epitrahilj* (okrašen trak s sedmimi križi, ki se kot štola nadene na sprednji strani), pas, na vsako zapestje naročnico in *felon* (širok plašč). Diakon si poleg stiharja in naročnic nadene še *orar*, to je dolg trak, ovit okrog telesa in pritrjen na levi rami. Strežniki oblečejo stihar. Škofovska oprava je sestavljena iz stiharja, naročnic, *sakosa* (dalmatiki podobno oblačilo), *homoforja* (širok okrašen trak, ki se nosi okrog vratu in ramen, podoben

paliju), naprsnega križa in ikone Bogorodice (*panagija*), nabadernika (*epigonation*, kvadratna plošča iz blaga, ki se nosi na traku ob desni nogi), palice in mitre.

Tisti, ki predseduje Božji liturgiji, stoji pred oltarjem, obrnjen proti apsidi, s čimer je ponazorjeno krščansko pričakovanje Kristusa, ki se bo vrnil z vzhoda. Pri blagoslavljanju drži prste na roki tako, da z njimi ponazarja okrajšano grško ime Jezus Kristus (IC XC): s palcem se dotakne prstanca. Pri liturgiji se vsi navzoči prekrizajo ob omembi oseb Svete Trojice ali ob posebnem molitvenem namenu, in sicer s tremi združenimi prsti (palec, kazalec, sredinec), najprej na čelu, na prsih, nato pa na desni in zatem na levi rami. Med liturgijo se stoji, le med delavniki izven velikonočnega časa je dovoljeno tudi klečanje med epiklezo in očenašem. Glede na krajevne navade se lahko sedi med branjem berila, med pridigo ali po potrebi.

Podrobnejša praktična navodila glede priprave bogoslužnega prostora ter obhajanja večernic, jutranjic in liturgije, ki jih v *služebniku oz. liturgikonu* ne najdemo, so zapisana v dokumentu *Ordo celebrationis Vesperarum, Matutini et Divinae Liturgiae iuxta recensionem Ruthenorum*, ki ga je leta 1944 izdala Sveta kongregacija za vzhodne Cerkve. Besedilo je na voljo tudi v angleškem prevodu (*The Order for the Celebrations of Vespers, Orthros and the Divine Liturgy according to the Ruthenian Recension*. Fairfax, VA: Eastern Christian Publications, 1996).

1.3 Himnografija

Posebna značilnost bizantinskega obreda je tudi bogato razvejena himnografija, ki ohranja bogastvo liturgičnega pesnjenja grške tradicije vse od 4. stoletja naprej ter skupaj s Svetim pismom, koncili in spisi svetih cerkvenih očetov tvori sveto izročilo kot avtoritativen izraz krščanske resnice. (Papaioannou 2021)

Himnodija je bila sprva značilna predvsem za katedralno, in ne toliko za meniško liturgijo (z izjemno studitskega menišтва). Himnične kompozicije nastopajo prvenstveno v dnevnem Božjem oficiju in le v manjši meri v Božji liturgiji; njihova raba ni arbitrarna, marveč jo določajo knjige bogoslužnih pravil (*tipik*). Bizantinska himnodija je namenjena za zbor

ali solista, medtem ko ljudstvo sodeluje s petjem bolj znanih odpevov ali stalnih himn.

Za bizantinski obred, ki se je oblikoval v katedrali Hagia Sophia v Konstantinoplu, je v primerjavi z jeruzalemsko liturgično tradicijo značilna manjša uporaba himnodije. Himne delimo na dva dve vrsti: 1. psalmično himnodijo (psalmski odpevi in troparji) in 2. neodvisno himnodijo (kondaki).

1. Psalmična himnodija se deli na običajne odpeve (psalmi in ode) in praznične odpeve (troparje). V konstantinopelskem obredu, ki je obsegal tudi 14 bibličnih od ali pesnitev, je bil psalter razdeljen na dele psalmov, ki se imenujejo antifone. Nekatere izmed antifon sestavljajo stalne dele bogoslužja (Ps 3, 62 in 133 za nokturne; Ps 118, 50 in 148–150 za jutranjice; Ps 85, 140 in 114–116 za večernice), preostalih oseminšestdeset antifon pa sestavlja spremenljive dele. Antifone se vedno pojejo skupaj z odpevi, ki so različno dolgi. Kratki odpevi so: Aleluja; Reši nas, o Gospod; Usliši me, o Gospod; Slava tebi, Bog. Dolgi odpevi so iz Ps 50 in 140.

Praznični troparji se delijo na male praznike, velike praznike in pashalni cikel. Troparji (*troparion*) so kratke himne v eni kitici ali nizu kitic. Večina troparjev se poje na enega od osmih tonov oz. napevov, ki se uporabljajo v vzhodnem liturgičnem izročilu, nekateri pa imajo edinstvene melodije. Včasih troparji nastopajo med verzi psalma ali drugega svetopisemskega odlomka. V običajni, neuradni rabi se izraz tropar navadno nanaša na *apolitikon* ali »odpustno himno«, ki se poje ob koncu večernic in določa splošno temo liturgičnega dne, ponovi pa se na začetku jutranjic, pri vsaki mali uri in pri Božji liturgiji po malem vhodu.

2. Neodvisna himnodija je doživela svoj razcvet v obliki liturgične pesnitve kondak (*kontakion*). Kondaki so se uporabljali med prazničnimi bdenji kot dodatni elementi bogoslužja poleg daljših bibličnih beril. Kondak izvira iz sirske himnografske tradicije, ki je v grško govorečem Bizancu doživela samostojen razvoj: njegov utemeljitelj je bil Roman Melod († ok. 556). Obstaja več vrst kondakov, v osnovi pa gre za homilijo v verzih, ki jo spremlja melodija. Običajno je sestavljen iz 18 do 24 metrično enakih verzov (imenovanih *oikoi*), prve črke verzov pa tvorijo akrostih, ki pogosto

vključuje pesnikovo ime. Zadnja vrstica preludija uvaja refren, ki se ponovi na koncu vseh verzov.

Letni cikel himen se nahaja v *mineju*, v dvanajstih knjigah, za vsak mesec po ena. Pashalni cikel sestavljata knjigi *triodion* za sveto tridnevje in *pentekostarion* za velikonočni čas do binkošti. Za tedenske cikle se uporabljata *oktoeichos* in *parakletike*.

2 Prevajanje liturgičnih besedil (vzhodne krščanske tradicije)

O prevajanju liturgičnih besedil zahodne oz. latinske tradicije v slovenščino obstaja že kar nekaj napisanega (Toporišič 2003; Špelič 2004; Smolik 2004; Krajnc 2004; Maver 2009; 2021; Trtnik 2013; Oblonšek 2021), medtem ko na Slovenskem teoretičnim usmeritvam za prevajanje bogoslužnih besedil vzhodnega krščanstva še ni bilo posvečeno zadosti premisleka. Liturgično-teološko izročilo krščanskega Vzhoda ima namreč glede navedenih vprašanj svojska načela, ki jih ni mogoče povsem enačiti z razvojem liturgične teologije in pogledov na liturgični jezik na Zahodu, sploh v času od Drugega vatikanskega koncila naprej.

Liturgični jezik, ki je zakramentalna beseda, lahko pravzaprav razumemo kot besedno ikonografijo. Kot vsaka druga ikona mora biti tudi liturgični jezik svet – ločiti ga morajo meje, ki vzbujajo spoštovanje. Številna in raznolika pokrivala za liturgično posodje, ki se uporabljajo pri vzhodnem bogoslužju, obenem *razkrivajo* in *zakrivajo* ter s tem vzbujajo naše spoštovanje. Tudi besedna ikona mora biti »zakrita«, kar pomeni, da mora biti dostojno in primerno odeta v odličen pesniški in umetniški jezik. Seveda mora biti ta jezik razumljiv, a to samo po sebi ni dovolj: liturgični jezik mora nagovarjati tudi čute, govoriti srcu in pritegniti um vernikov. Kot vsaka druga ikona mora biti tudi liturgično besedilo *kalos*, lepo, delo lepote – obenem pa mora biti prevod karseda natančen, tak, da zvesto predstavlja izvirnik. Vse, kar je manj, ni »primerno«, ni »dostojno«, ni »vredno« (gr. *áxiος*, csl. *dostojnъ*) vere.

Pod površjem prepričanja, da je kakovost liturgičnega jezika nepomembna, lahko zaznamo nekatere filozofske in teološke silnice, ki jih na zanimiv in neposreden način izpostavlja pravoslavni menih in liturgični teolog

Issac Melton (2015). Po eni, filozofski strani gre za t. i. intelektualni darvinizem, površno in arogantno prepričanje, da najnovejši trendi in najnovejše ideje ali prakse nujno predstavljajo najvišji razvoj človeškega intelektualnega razvoja. Po drugi, teološki strani lahko govorimo o minimalizmu oz. redukcionizmu, t. i. »zgoljizmu«, ki v jeziku vidi zgolj orodje za sporočanje dejstev, zato naj bi tudi liturgični jezik odseval povsem preprosto vsakdanjo, ulično govorico, in pa o t. i. »obrnjenem« ali »inverznem« inkarnacionalizmu, o zgrešenem pojmovanju utelešenja. Posebno zadnje je izjemnega pomena za razumevanje liturgične govorice, saj je učlovečenje Besede tista skrivnost vere, ki je tesno povezana tudi z govorom. Starodavni Atanazijev obrazec veroizpovedi (*Quicumque Vult*) v 35. členu uči, da se utelešenje ni zgodilo s preobrazbo božanstva v meso, temveč s privzemom človeštva v Boga (*non conversione divinitatis in carnem, sed assumptione humanitatis in Deum*). Utelešenje ni spremenjenje Boga v človeško meso, marveč gre bolj za dvig človeške narave v Boga. Bogu je treba ponuditi najboljše, kar imamo na voljo – to velja tudi za bogoslužno govorico, ki mora biti vzvišena, hieratična, poetična, spevna.

3 Novi slovenski prevod Božje liturgije (2022)

Kot zgodovinski uvod v nadaljevanje razprave lahko vzamemo obdobje po prvi svetovni vojni, ko so 29. novembra 1918 jugoslovanski katoliški škofje Rim zaprosili, da bi se smelo po vseh jugoslovanskih deželah uvesti slovansko bogoslužje, torej rimski obred v cerkvenoslovanskem jeziku, kot nasledstvo dela svetih solunskih bratov, ki pa je bilo s strani nemških škofov kmalu zatrto. Znotraj tedanjih okoliščin je leta 1919 znameniti slovenski teolog in ekumenski delavec dr. Franc Grivec o tem zapisal: »Gotovo ni misliti, da bi se med rimskokatoliškimi Slovani uvedel vzhodni obred. To ne bi bilo niti v soglasju s tradicijami niti v korist veri. Torej naj se uvede slovansko bogoslužje rimskega obreda, ki se je doslej ohranilo v glagolskih liturgičnih knjigah. [...] Najbolj idealno bi bilo, ako bi se bogoslužne knjige tiskale v častitljivi cirilici, ki nas veže z vzhodnimi Slovani in nam daje ključ do velikih zakladov vzhodne krščanske kulture.« (113) Grivčevo stališče

je bilo pač pogojeno s takratnimi okoliščinami in povezovanjem južnih Slovanov v novo državno tvorbo.⁴

Sto let pozneje so zgodovinske okoliščine drugačne. Nov slovenski prevod Božje liturgije obreda se z zgodovinskega vidika uvršča v obdobje pokoncilске odprtosti za bogoslužje v domačih jezikih pa tudi v posovjetsko obdobje svobode za grkokatolike, ko so se v veliki družini narodov bizantinsko-slovanškega obreda razširili prevodi liturgičnih besedil, npr. v bolgarščino, hrvaščino (2018), češčino, makedonščino, ruščino, slovaščino in ukrajinščino.

A Božja liturgija med Slovenci ni popolna tujka. Že leta 1933, ko je v Ljubljani, Mariboru in Celju gostoval grkokatoliški Ciril-Metodov zbor iz Zagreba, je Apostolstvo sv. Cirila in Metoda izdalo knjižico *Liturgija sv. Janeza Zlatousta*, v kateri je natisnjeno besedilo liturgije v cerkveni slovanščini in slovenskem prevodu z *nihil obstat* dr. Franceta Grivca in *imprimatur* ljubljanskega generalnega vikarja Ignacija Nadraha.

Leta 1965 so Jože Markuža, Anton Koren in Stanko Janežič priredili besedilo liturgije ter v Trstu in Rimu izdali knjižico *Božja liturgija sv. Janeza Zlatoustega in sv. Vasilija Velikega*. V njej je natisnjen posodobljen slovenski prevod Božje liturgije v obeh različicah, tako z besedili Janeza Zlatoustega kot Bazilija Velikega, opremljen z obširnimi rubrikami, na koncu pa so dodani še prevodi vsakodnevnih antifon, molitev za liturgijo sv. Bazilija Velikega, vsakodnevnih odslovilnih molitev, nedeljskih troparjev in kondakov ter vsakodnevnih troparjev. *Nihil obstat* je zagotovil dr. Jakob Ukmar, *imprimatur* pa tržaški generalni vikar Fortunato Fornasaro. V kontekstu tega prevoda je treba omeniti tudi delo jezuita p. Ludvika Pichlerja, ki je bil sicer avstrijskega rodu, vendar je bil tesno povezan tudi s Slovenci (Galadza 2013; Lozuk 2015). Kar 63 let, med 1948 in 2011, je v Papeškem kolegiju Russicum opravljal službo dirigenta tamkajšnjega zbora. Veljal je za enega največjih poznavalcev bizantinsko-slovanške glasbe na svetu. Skupaj z Jožetom Markužo sta pripravila tudi notirano besedilo odpevov v slovenskem prevodu za Božjo liturgijo (1965). Sploh

4 Za širšo obravnavno Grivčevega kulturnozgodovinskega obdobja in njegovih stališč gl. odlično Malmenvallovo monografijo (2022).

so bili vsi trije duhovniki, ki so sodelovali pri tem slovenskem prevodu iz leta 1965, veliki ekumenski delavci.

Dr. Jože Aleksej Markuža (1939–2019) je bil dolgoletni urednik *Koledarja* Goriške Mohorjeve družbe, pobudnik Apostolstva svetih Cirila in Metoda in neutruden delavec za edinost kristjanov v tržaški in goriški škofiji; vsako leto ob koncu molitvene osmine za edinost kristjanov je vodil vzhodno liturgijo. V duhovnika je bil v bizantinskem obredu posvečen 17. aprila 1965 v rimskem kolegiju Russicum. Po študiju filozofije in teologije na Gregoriani je leta 1974 na Vzhodnem papeškem inštitutu doktoriral iz vzhodnih cerkvenih ved. V času študija v Rimu je v Vatikanski knjižnici odkril izvod Trubarjeve *Cerkovne ordnung*e. Po smrti je svoje liturgične obleke in knjige zapustil Semeniški knjižnici. (Tavčar 2020)

Jezuit Anton Koren (1910–1985) je bil v duhovnika posvečen leta 1942 v Rimu, leta 1946 je sprejel bizantinsko-slovanski obred. Na tamkajšnjem Vzhodnem inštitutu je doktoriral, v okviru kolegija Russicum pa je opravljal različne naloge: imenovan je bil za rektorja, predaval liturgiko (Koren 1976), vodil izdajateljsko dejavnost, izdajal ruska religiozna dela, sodeloval pri mednarodnem Apostolstvu sv. Cirila in Metoda in slovenskem *Ekumenskem zborniku*. (Valenčič 2018, 1032)

Dr. Stanko Janežič (1920–2010) kot ekumenski delavec ne potrebuje posebne predstavitve. V duhovnika je bil posvečen leta 1945. Od leta 1954 do 1960 je študiral na Gregoriani in Vzhodnem inštitutu v Rimu (stanoval v zavodu Russicum), kjer je doktoriral iz vzhodnega bogoslovja z disertacijo *Posnemanje Kristusa pri Tihonu Zadonskem*. Od leta 1970 do 1999 je v Mariboru predaval osnovno in ekumensko teologijo ter do smrti urejal *Ekumenski zbornik*. Posebno v času ekumenskih osmin je po župnijah daroval vzhodno liturgijo. (Lah 2010; Janežič 2010)

V skladu z vzhodnim izročilom (*ex traditione orientali*) je drugi vatikanski koncil v Odloku o katoliških vzhodnih Cerkvah (*Orientalium Ecclesiarum*) določil, da ima najvišja oblast vsake Cerkve pravico urejati uporabo jezikov pri svetih liturgičnih opravilih in odobriti prevode besedil v domače jezike, potem ko obvesti apostolski sedež (OE 23). V skladu z *Zakonikom kanonov vzhodnih Cerkva* (*Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*) iz leta 1990 pripada odobritev (*approbatio*) liturgičnih besedil za Cerkve,

ki niso patriarhalne ali metropolitanske, četudi *sui iuris*, izključno apostolskemu sedežu, v mejah, ki jih ta določi, pa tudi škofom in njihovim zakonito ustanovljenim svätom (CCEO kan. 657 § 1). Enako velja tudi za odobritev prevodov liturgičnih knjig (*ius approbandi versiones*) (kan. 657 § 2; 279 §2; 195 § 1, 2 CS). Kar zadeva zahodne Cerkve, je papež Frančišek že leta 2017 z apostolskim pismom *Magnum principium* škofovskim konferencam olajšal pot do novih liturgičnih prevodov, saj Kongregacija za bogoslužje in disciplino zakramentov od takrat naprej za prevode bogoslužnih besedil ne izdaja več zahtevnejše *recognitio*, temveč le *confirmatio*.

Križevski vladika Milan Stipić se je 3. junija 2022 s pismom obrnil na Kongregacijo za vzhodne Cerkve⁵ (Prot. N. 92/2022) in prosil za potrditev slovenskega prevoda Božje liturgije Janeza Zlatoustega in Bazilija Velikega. Po izpolnjenih dopolnitvah, ki so bile zahtevane s strani Dikasterija za vzhodne Cerkve in podane s strani nadškofa Giorgia Demetria Gallara, je v imenu Dikasterija nadškof tajnik Giorgio Demetrio Gallaro dne 30. 11. 2022 (Prot. N. 152/2022) podal uradno potrditev slovenskega prevoda Božje liturgije v skladu s kan. 657 § 2 CCEO, kar je potrdil tudi vladika Milan. Pri vsem postopku je dobrohotno pomagal slovaški grškokatoliški duhovnik prešovske arhieparchie Marko Durlák, sodelavec Dikasterija za vzhodne Cerkve.

Novi slovenski prevod je z blagoslovom križevskega vladike Milana Stipića na podlagi rutenske recenzije *Služebnika* v cerkvenoslovanskem jeziku (1942) pripravil Jan Dominik Bogataj, pregledala in potrdila pa ga je komisija, imenovana s strani vladike Milana: doc. dr. Simon Malmenvall, Aljoša Kodba, Janez Potisek, Mihajlo J. Hardi. Novi prevod sicer predstavlja že tretji prevod v slovenščino, vendar velja za prvega, ki je prejel uradno potrditev s strani Kongregacije (Dikasterija) za vzhodne Cerkve. Prevod liturgije se seveda opira na prejšnje prevode, četudi vsebujejo precej napak oz. netočnosti, vendar je temeljna razlika v tem, da novi prevod temelji na besedilu Božje liturgije v rutenski recenziji. Prvič so v slovenščino prevedeni tudi troparji in kondaki dvanajstih velikih praznikov ter v celoti tudi nedeljske in vsakodnevne antifone pa tudi tipikalna (poučevalna)

5 Od 5. junija 2022, ko je stopila v veljavo apostolska konstitucija *Praedicate Evangelium*, se nekdanja Kongregacija za vzhodne Cerkve uradno imenuje »Dikasterij za vzhodne Cerkve« (Dicasterium pro Ecclesiis orientibus).

psalma in blagri. S tem se temeljito popravlja napaka iz zadnje slovenske izdaje, kjer so t. i. izoblikovalne oz. prazniške pa tudi vsakdanje antifone napisane v skrajšani različici, nedeljskih pa sploh ni.

Kot taka naj bi ta izdaja služila tako za neposredno bogoslužno rabo kot tudi za osebno srečanje slovenske javnosti z bogastvom liturgične dediščine vzhodnega krščanstva. Bogoslužne knjige, kar še posebej velja za vzhodno tradicijo, ki celotno krščansko življenje še bolj razumeva kot liturgično in osredinjeno v liturgiji, niso zgolj »scenarij« za duhovnika, kako naj opravi posamezno bogoslužno dejanje, ampak so, ker vsebujejo zgoščeno in premoljeno teologijo stoletij, tudi učiteljice molitve, katehetski priročnik, skupna vez kristjanov.

4 *Ratio translationis*: Konkretno prevajalske dileme in rešitve

V obredu Proskomidije je bilo na priporočilo Dikasterija za vzhodne Cerkve ob reviziji prve različice prevoda dodano še nekaj imen svetnikov, ki so lastni slovenskemu prostoru, vendar smo se omejili zgolj na svetnike iz prvega tisočletja, da bi tako poudarili tudi ekumensko razsežnost tega prevoda. Tako so bili po kronološkem vrstnem redu vključeni Maksimiljan Celjski, Viktorin Ptujski, Maksim Emonski in Hieronim, po ustaljeni grškokatoliški tradiciji pa je bil dodan tudi sveti Jozafat Kuncévič († 1624), najbolj znani mučenec za Brestovsko unijo.

Prevod je zavestno narejen na podlagi cerkvenoslovanskega besedila, brez posebne oziranj na grški izvirnik, saj bi to pomenilo popoln anahronizem pa tudi neskladje: morda lahko to ostane naloga za prihodnost in za kakšno drugo priložnost.

Ob zavedanju, da je vsak prevod je že interpretacija, veljata za novi slovenski prevod večja konservativnost in zvestoba izvirniku. V določeni meri sledi tehniki prevajanja *verbum pro verbo*, ki so jo uporabili že prevajalci iz grškega v cerkvenoslovanski jezik. Tovrstno kalkiranje prinaša seveda tudi svoje slabosti, vendar prevodu obenem daje neko hieratično, starinsko patino. To lepo ilustrirajo naslednji primeri, ki dokazujejo določeno izrazno »konzervativno drznost«: »Vladika« (1933: »gospod«; 1965: »Vladar«), »svetitelj« (1933: /; 1965: »sveti škof«), »prepodobni in bogonosni očetje«

(1933: /; 1965: »sveti očetje in bogonosci«), »naddiakon« (1933: /; 1965: »arhi-diakon«), »Vsedržitelj« (1933: »vsemogočni«; 1965: »vesoljni Vladar«), »sveti, vesoljni nadsvečenik« (csl.: *svjatejši vselenstvi arhierej*; 1933: »sveti oče«; 1965: »sveti vesoljni pastir«), »soslužitelj« (1933: »sodelavec«; 1965: »sodarova- vavec/soslužitelj«), »nadnebesni žrtvenik« (1933: »sveti oltar«; 1965: »sveti oltar«) ... Na ta način bosta slovenskemu bralcu oz. udeležencu bogoslužja znova bolj pristno prikazana bogastvo in lepota cerkvenoslovanskih izra- zov, ki so se morda zaradi določenega purizma večkrat izgubili.

Dodatna prednost novega prevoda je v tem, da so dodani tudi mednaslovi za posamezne dele bogoslužja, zaradi česar je celotno besedilo veliko preglednejše.

Konkretno izdajateljsko dilemo je predstavljala tudi napetost med zahtevo po liturgični knjigi kot taki, ki bo služila duhovnikom za neposredno izva- janje bogoslužja, in željo po publikaciji, ki bi bila na voljo tako vernikom za sodelovanje pri bogoslužju kot vsem zainteresiranim ljudem za oseb- no branje in študij, saj trenutno besedilo vzhodne liturgije v slovenščini ni dostopno drugače kot v nekaj primerkih izdaj iz leta 1933 in 1965. Zato sta izšli dve različni publikaciji: ena, ki bo služila duhovnikom za opravlja- nje bogoslužja, *Služebnik*, kar je zaznavno tudi po večji kakovosti tiska, in druga, v katero je uvrščen tudi dodatek s sinhronim zapisom osnov- nih bogoslužnih besedil tako v cerkvenoslovanskem (prečrkovano) kot slovenskem jeziku, čemur so dodane tudi osnovne rubrike kot navodila za obhajanja, ki v uradni izdaji niso mogle najti mesta. S tem bo publikacija za vernike nadomestila različne priložnostne zgibanke, s katerimi so v preteklosti verniki sledili bogoslužju.

Treba je tudi poudariti, da novi slovenski prevod ne nadomešča ali iz- podriva cerkvenoslovanskega besedila, ko gre za liturgično rabo pri nas, temveč obstaja ob njem kot dopolnitev in razširitev splošnega duhovnega bogastva vzhodnega krščanskega izročila, ki eno od svojih »konstitutivnih« besedil zdaj na novo dobiva tudi v slovenščini.

Sklep

Izid novega slovenskega prevoda Božje liturgije vsekakor pomeni pomemben korak naprej v smislu srečevanja slovenske kulture s širšo slovansko, z vzhodnim krščanstvom – tako tistim, ki priznava papeža, kot tistim, ki ga ne. A vendarle prevod ni le kulturna ali literarna pridobitev, marveč je v prvi vrsti namenjen živim občestvom, ki bodo zdaj lažje obhajala sveto liturgijo tudi v slovenščini.

V okviru Križevske eparhije namreč trenutno delujeta dve župniji na ozemlju Republike Slovenije, in sicer v Metliki ter v Dragi pri Suhorju – vodi ju mladi ukrajinski duhovnik Ivan Skalivskiy – pripadniki te veroizpovedi pa živijo tudi na območju Novega mesta, Jesenic, Maribora in Ljubljane. Prav v prestolnici se namreč od letošnje velike noči sveta liturgija obhaja redno enkrat tedensko: po dogovoru z župnijo Ljubljana Šiška je grškokatoliški skupnosti, ki naj bi v kratkem tudi uradno postala župnija, na voljo cerkev sv. Jerneja ob Celovški cesti, t. i. šišenska »stara cerkev«. Rastočo skupnost, ki pozna tudi že kristjane, ki sprejemajo krščanstvo prav v vzhodnem obredu, vodi grškokatoliški duhovnik Mihajlo J. Hardi, pomaga pa mu duhovnik ljubljanske nadškofije Janez Potisek, ki je v letošnjem letu s Kongregacije za vzhodne Cerkve prejel indult za biritualizem. Izmed duhovnikov, ki delujejo na Slovenskem, imata dovoljenje za obhajanje vzhodnega obreda tudi zaslužni profesor dr. Anton Štrukelj, ki je v Rimu na Vzhodnem inštitutu magistriral leta 1974, in menih Julijan Gregorič, ki živi in deluje v Dekanih, uradno pa pripada bolgarski grškokatoliški eparhiji, saj je bil leta 1970 v duhovnika posvečen v Sofiji. Tako se na neki način nadaljuje nadobuden poskus nekaterih frančiškanov, sprva dr. Stanislava Marije Aljančiča, ki je prestopil v vzhodni obred in v letih 1928–1933 deloval v Ruskem Krsturju in v Gevgeliji (Kolar 2013), in pa tistih, ki so v sedemdesetih letih 20. stoletja pod vodstvom p. Luke Pogačiča ustanovili lastno grškokatoliško kustodijo znotraj Slovenske frančiškanske province sv. Križa in kar nekaj let delovali v Metliki in v Novem mestu.

Z mladostnim zagonom, ki ga je v križevsko eparhijo prinesel vladika Milan, ki je tudi dal pobudo za pripravo novega slovenskega prevoda, se očitno grkokatolikom tudi v Sloveniji obetajo boljši časi, za vse preostale pa je ta izid novega prevoda lahko lepa priložnost, da se poglobljeje spoznajo z bogatim bogoslužnim izročilom vzhodnega krščanstva.

Kratice

- CCEO** *Codex canonum Ecclesiarum orientalium*
CS Pij XII., Motu proprio *Cleri sanctitate (De ritibus orientalibus, de personis pro ecclesiis orientalibus)*, 2. 6. 1957
OE *Orientalium Ecclesiarum*

Reference

Primarna literatura

- Božanska liturgija svetog oca našega Ivana Zlatoustoga.** 2018. Zagreb: Ordinarijat Križevačke eparhije.
- Božja liturgija sv. Janeza Zlatoustega in sv. Vasilija Velikega.** 1965. Priredili Jože Markuža, Anton Koren in Stanko Janežič. Trst; Rim: Apostolstvo sv. Cirila in Metoda.
- Glaser, Aljaž, prev.** 2015. *Pripoved o minulih letih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Liturgija sv. Janeza Zlatousta.** 1933. Ljubljana: Apostolstvo sv. Cirila in Metoda.
- Liturgikon si est' Služebnik.** 1942. Rim: Typografija Kryptoferratskija obitelji.
- Parenti, Stefano, ur.** 2016. *Divina liturgia di S. Giovanni Crisostomo e di S. Basilio il Grande: rito bizantino-slavo di recensione volgata*. Rim: Chiesa di S. Antonio all'Esquilino; Pontificio Collegio Russicum.
- Služebnik. Božja liturgija Janeza Zlatoustega in Božja liturgija Bazilija Velikega.** *Bizantinsko-slovanski obred, ru-tenska recenzija, slovenski prevod*. 2022. Prevedel Jan Dominik Bogataj. Ljubljana: KUD Logos; Križevci: Ordinariat Križevske eparhije.

Sekundarna literatura

- Congregazione per le Chiese Orientali.** 1996. *Istruzione per l'applicazione delle prescrizioni liturgiche del Codice dei Canonici delle Chiese Orientali*. Vatikan: Libreria Editrice Vaticana.
- Galadza, Daniel.** 2013. Russia, Ruthenians, and the Russicum: The Life and Work of Ludwig Pichler, S. J. V: Ivan Moody in Maria Takala-Roszczenko, ur. *Unity and Variety in Orthodox Music: Theory and Practice*, 379–392. Jyväskylä: The International Society for Orthodox Church Music.
- Givec, Franc.** 1919. Slovansko bogoslužje. *Čas: znanstvena revija Leonove družbe* 13/1: 105–114.
- Janežič, Stanko.** 2010. *Med zemljo in nebom: Ob 90-letnici življenja*. Maribor: Slomškova družba; Slomškova založba.
- Kolar, Bogdan.** 2013. Aljančič, Stanislav Marija (krstno ime Ernest Janez). V: Barbara Šterbenc Svetina, ur. *Novi Slovenski biografski leksikon*. Zv. 1, A, 135–137. Ljubljana: Založba ZRC.
- Koren, Antonij.** 1976. *Liturgičeskie sxemy obščestvennogo bogosluženija*. Grottaferrata: Scuola Tipografica italo orientale »San Nilo«.
- Krajnc, Slavko.** 2004. *Liturgiam authenticam* (peto navodilo za pravilno izvajanje *Konstitucije o svetem bogoslužju*) in njene novosti. V: Julka Nežič, ur. *Prenova bogoslužja. Zbornik liturgičnega simpozija in tečaja ob 40-letnici Konstitucije o svetem bogoslužju*, 36–40. Ljubljana: Družina.

- Lah, Avguštin.** 2010. Prof. dr. Stanko Janežič (1920–2010). *Bogoslovni vestnik* 70/4: 655–658.
- Lash, Ephrem.** 1995. Predavanje na letni konferenci »Fellowship of SS. Alban and Sergius« v Chestru 17. avgusta 1995.
- Lozok, Anto.** 2015. P. Ludwig Pichler, SJ – uz 100. obljetnicu života. *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 70/3: 387–392.
- Malmenvall, Simon.** 2015. Kijevska Rusija in Pripoved o minulih letih. V: Blaž Podlesnik, ur. *Pripoved o minulih letih*, 175–239. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- . 2022. *Pravoslavlje in ruska kultura v delih Franca Grivca*. Ljubljana: KUD Logos.
- Markuža, Jože.** 1965. *Odpevi pri božji liturgiji sv. Janeza Zlatoustega*. Glasbeni tisk. Besedilo pripravil Jože A. Markuža, priredil za moški zbor Ludvik Pichler. Rim: samozaložba.
- Maver, Aleš.** 2009. Dolgi rekviem za cerkveno latinščino. *Keria* 11/1: 131–135. <https://doi.org/10.4312/keria.11.1.131-135>.
- . 2021. Dolgi slovenski beg pred cerkveno latinščino. V: Katarina Šter in Mojca Žagar Karer, ur. *Historični seminar 14*, 77–90. 1. izd. Ljubljana: Založba ZRC.
- Melton, Issac.** 2015. The Challenge of Liturgical Translations. St. Maxim the Greek Institute. <https://pemptousia.com/2015/10/the-challenge-of-liturgical-translation> (pridobljeno 19. 7. 2022).
- Meyendorff, Paul.** 2000–2001. Liturgical Translations of the Orthodox Church in America. *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 41–42: 59–82.
- Oblonšek, Cecilija.** 2021. Liturgična inkulturacija in vprašanje tradicije. *Edinost in dialog* 76/2: 101–129. <https://doi.org/10.34291/edinost/76/02/oblonsek>.
- Ordo celebrationis Vesperarum, Matutini et Divinae Liturgiae iuxta recensionem Ruthenorum.** 1944. Rim: Sveta kongregacija za vzhodne Cerkev.
- Pavić, Juraj.** 2019. *Liturgika grčko-slavenskog obreda*. Stojdraga: Žumberački krijes.
- Papaioannou, Stratis.** 2021. Sacred song. V: Stratis Papaioannou, ur. *The Oxford Handbook of Byzantine Literature*, 430–463. Oxford: University Press.
- Salapatas, Dimitris.** 2022. Translating Liturgical Texts: From Ancient Greek to Modern Greek. Academia. https://www.academia.edu/7531412/Translating_Liturgical_Texts_from_Ancient_Greek_to_Modern_Greek (pridobljeno 20. 7. 2022).
- Smolik, Marijan.** 2004. Prevajanje bogoslužnih knjig v slovenski jezik po drugem vatikanskem cerkvenem zboru. V: Julka Nežič, ur. *Prenova bogoslužja. Zbornik liturgičnega simpozija in tečaja ob 40-letnici Konstitucije o svetem bogoslužju*, 64–72. Ljubljana: Družina.
- Szabó, Péter.** 2004. I libri liturgici orientali e la Sede Apostolica. Sviluppo della prassi e stato attuale. *Folia canonica* 7: 261–287.
- Špelič, Miran.** 2004. Potreba po novih prevodih bogoslužnih knjig in težave pri tem delu. V: Julka Nežič, ur. *Prenova bogoslužja: Zbornik liturgičnega simpozija in tečaja ob 40-letnici Konstitucije o svetem bogoslužju*, 86–96. Ljubljana: Družina.
- Tavčar, Marko.** 2020. *Jože Markuža (1939–2019): Kraški dedič Slomškovega duha*. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva.
- The Order for the Celebrations of Vespers, Orthros and the Divine Liturgy according to the Ruthenian Recension.** 1996. Fairfax, VA: Eastern Christian Publications.
- Toporišič, Jože.** 2003. Škrabec v boju za slovenski bogoslužni jezik ob tisočletnici Metodove smrti. V: Jože Toporišič, ur. *Države, pokrajine, narodi, ljudstva in njih kulture ter znanosti v Škrabčevih delih*, 279–307. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- Trtnik, Katja.** 2013. Odnos do latinščine v Cerkvi na Slovenskem v 20. stoletju. Diplomsko delo. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Valenčič, Rafko.** 2018. Nekaj spominov, misli in refleksij o nadškofu dr. Francu Perku (1929–2008). *Bogoslovni vestnik* 78/4: 1031–1035.

